

УДК 911.3:30/332.33 (477.82) (091)

DOI <https://doi.org/10.32782/geochasvnu.2025.6.07>

Ярослава Сосницька

кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
yaroslava.sosnitska@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7341-8801>

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ТА ФОРМ ВЛАСНОСТІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. У статті досліджено етапи історичного розвитку аграрних відносин на території Волинської області в контексті загальноукраїнських трансформацій. Розкрито зміни у формах землеволодіння, системах землекористування та організації аграрного виробництва від первісної доби до сучасності. Запропоновано авторську періодизацію аграрних змін у Волинському регіоні з урахуванням соціально-економічних, політичних і природно-географічних чинників. Обґрунтовано основні тенденції трансформації сільського господарства: зростання ролі державного впливу, зміну соціальної структури села, модернізацію виробничих систем і поширення ринкових механізмів. Матеріал базується на комплексному аналізі історичних джерел, архівних документів, статистичних даних і сучасних наукових публікацій, що дає змогу здійснити глибоке оцінювання еволюції аграрної сфери Волинської області як відображення загальноукраїнських процесів.

Ключові слова: сільське господарство, історико-географічні чинники, землекористування, форми власності, аграрна трансформація, історико-географічна періодизація.

Sosnytska Yaroslava. HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF LAND RELATIONS AND FORMS OF OWNERSHIP IN AGRICULTURE OF THE VOLYN REGION

Abstract. The article examines the historical evolution of agrarian relations in the territory of Volyn region within the broader context of Ukraine's socio-economic transformations. The study covers the transition from primitive communal land use to feudal ownership, the development of serfdom, and the subsequent shift towards capitalist and market-oriented agricultural structures. The research proposes an original periodization of agrarian changes in the region, identifying seven key stages, each shaped by distinct institutional, political, and socio-economic conditions. It substantiates the main drivers of transformation in Volyn's agrarian sector, including changes in land tenure systems, state intervention, technological development, demographic factors, and external market influences. The analysis is based on a comprehensive set of historical documents, statistical materials, and scholarly publications, allowing for a multidimensional assessment of the agricultural transition. Special emphasis is placed on the shift from extensive to intensive land use, the role of state-controlled collective farming, and the gradual re-emergence of private ownership and entrepreneurship. The Volyn case serves as a representative model for understanding regional patterns of agrarian modernization in Ukraine and highlights the long-term continuity and disruptions in land relations. The study contributes to the historical geography and agrarian history of Ukraine and offers analytical tools for interpreting present-day rural development challenges.

Key words: agriculture, historical and geographical factors, land use, forms of ownership, agrarian transformation, historical and geographical periodization.

Актуальність теми дослідження. Аграрні відносини є одним із найдавніших та найфундаментальніших елементів соціально-економічної структури суспільства. Вони визначають не лише форми землекористування та власності, а й соціальну організацію села, характер господарських процесів, рівень продовольчої безпеки та збалансованість територіального розвитку. Упродовж століть аграрна сфера залишалася ключовою в економіці Волинської області, значною мірою формуючи її культурний ландшафт, демографічну ситуацію і економічну поведінку населення.

Історія сільського господарства Волині відзначається складними й багатогранними трансформаціями, які відбувалися під впливом політичних, правових і економічних змін. Зміна

аграрних систем – від первісного колективного землекористування до приватної фермерської моделі – супроводжувалася боротьбою за землю, запровадженням реформ, колективізацією та відновленням ринку. Кожен історичний період приніс нові виклики й механізми адаптації аграрного сектору до умов часу, що робить дослідження особливо актуальним у контексті сучасних трансформацій.

Стан вивчення питання з аналізом основних праць. Питання розвитку аграрних відносин в Україні, зокрема території сучасної Волинської області, є об'єктом вивчення широкого кола дослідників, першочергово істориків. У праці П.П. Панченка та В.А. Шмарчука представлено ґрунтовний аналіз розвитку аграрної сфери України від найдавніших часів до кінця ХХ ст. Автори розглядають еволюцію форм землеволодіння, аграрну політику в умовах різних історичних формацій, особливості соціального устрою села, а також наслідки реформ [1]. В.І. Перевозчиков у своїй роботі характеризує розвиток землеволодіння та особливості функціонування сільського господарства як важливої галузі економіки в різні історичні періоди [2]. В.Б. Сапожніков висвітлює історико-культурну спадщину Волинського Полісся та її вплив на сучасний розвиток сільських територій [4]. М.П. Сахацький аналізує кризові явища й стратегії відновлення аграрного виробництва в Україні наприкінці ХХ ст. [5]. Низку наукових досліджень проводив Я.М. Шабала. У своїх працях він проводить ґлибокий аналіз розвитку сільського господарства, зокрема й форм власності під впливом тих чи інших реформ і у визначений історичний період [6; 7].

Проте комплексний аналіз історико-географічних аспектів земельних відносин, розвиток форм власності, особливості землекористування у Волинській області потребує подальшого вивчення. Це зумовлює мету нашого дослідження.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є історико-географічний аналіз основних етапів трансформації аграрних відносин у Волинській області, виявлення основних чинників, що впливали на зміни у формах землеволодіння, системах землекористування і організації сільськогосподарського виробництва в різні історичні періоди. Відповідно до мети розв'язувалися такі **завдання**:

- розкрити зміст і специфіку аграрних відносин на різних етапах історичного розвитку Волинського регіону;
- виявити та проаналізувати вплив чинників, що зумовлювали трансформації в системі землекористування і аграрному виробництві;
- сформулювати періодизацію аграрних змін на території Волинської області.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У первісний період розвитку людського суспільства аграрні відносини мали просту організаційну структуру. Землекористування здійснювалося на колективній основі, що сприяло розвитку перелогового землеробства й екстенсивного скотарства. Економічна модель ґрунтувалася на спільному використанні природних ресурсів, насамперед землі.

Подальше вдосконалення орного землеробства, розвиток ремесел і торгівлі призвели до соціально-економічного розшарування в межах сільських громад (вервей). Виникнення вотчин – значних приватних земельних володінь – стало основою формування відносин. Серед основних сільськогосподарських культур, які вирощували східнослов'янські племена, переважали пшениця, ячмінь, жито, просо, коноплі. Поступово поширювались інші культури, зокрема горох, вика та гречка. Важливе місце посідало тваринництво, яке забезпечувало населення м'ясом, шкірою та вовною. У ролі тяглової сили застосовували волів і коней. Збиральництво, мисливство та рибальство поступово втрачали провідне значення, переходячи у другорядну господарську сферу [2].

У середині першого тисячоліття нашої ери сільська громада стала панівною формою соціальної організації. Формування приватної власності на засоби виробництва спричинило зростання майнової диференціації між родинами. Залежно від природно-географічних умов розвивалися різні типи землеробства: вирубне – на півночі, орне – на півдні [4].

Наприкінці IX ст., у період становлення Київської Русі, склалися три основні форми земельної власності: князівсько-боярська, церковна та селянська. Провідною галуззю аграрного виробництва на території сучасної Волинської області в добу Київської Русі залишалося землеробство. Його рівень визначався типами знарядь праці, технологією обробітку ґрунту та переліком вирощуваних культур. Серед них згадуються ярові й озимі злаки, горох, жито, овес, а також технічні культури – льон і коноплі [2].

На початку XVI ст. сільське господарство на території Волині зберігало традиційні галузі діяльності. Окрім землеробства, розвивалося тваринництво, основними напрямками якого було розведення великої рогатої худоби, свиней, кіз і птиці, господарства переважно мали від трьох до чотирьох пар волів. Розвитку галузі сприяла наявність високопродуктивних пасовищ і орієнтація на експорт продукції до країн Центральної та Західної Європи [1]. У XVI ст. на Волині культивували переважно основні зернові культури. Пшениця вирощувалася переважно у великих землеволодіннях, жито – у селянських господарствах. Інші культури, зокрема ячмінь, гречка й просо, слугували сировиною для виробництва круп. Овес вирощувався здебільшого з податковою метою. Серед технічних культур переважав льон, менш поширеними залишалися коноплі.

Половина території Волині в XVI ст. була вкрита лісами. У північних районах області застосовувалася підсічна система землеробства, за якої ліси вирубувалися та спалювалися, після чого на очищених ділянках вирощували зернові культури [4]. У південній частині Волині домінувала перелогова система землеробства.

Значним кроком у реформуванні сільського господарства стало впровадження «Уставу на волоки» 1557 р. Документ започаткував принципово новий підхід до земельних відносин, що передбачав упорядкування землеволодіння, оцінювання якості ґрунтів та їх розмежування з метою ліквідації черезсмужжя. Реформа передбачала стандартизацію селянських наділів (волок), що давало змогу ефективніше застосовувати трипільну систему, а також уніфікувати податкові зобов'язання. Розміри волок коливалися в межах 16,8–21,4 га. Співвідношення між панськими та селянськими волоками становило приблизно 1:7, що давало змогу формувати господарства площею до 140 га. Завдяки реформі сформувалися нові засади земельної організації: селянські господарства стали основою для виконання повинностей, посилювалося закріплення селян за землею, а також спостерігалося зростання врожайності зернових культур. Водночас обмежувалися громадські права на пасовища, луки та ліси [1].

Литовський статут 1566 р. закріпив за селянами право на продаж землі в межах феодального маєтку, що частково формалізувало правовий статус сільського населення.

Після Люблінської унії 1569 р. відбулося подальше поглиблення соціально-економічної нерівності: шляхта посилила тиск на селян, зростала панщина, а також збільшувалися податки та натуральні повинності. Земельні реформи того періоду спрямовувалися переважно на інтереси великого землеволодіння. Общинне землеволодіння поступово витіснялося шляхетськими маєтками – фільварками, що функціонували на основі праці повинних кріпаків. Польська шляхта активно обмежувала мобільність селян, прикріплюючи їх до землі, фактично вводячи елементи кріпацтва [2].

У другій половині XVI ст. на Волині поступово формувалося магнатське землеволодіння, що базувалося на зменшенні селянських наділів. Цей процес часто відбувався всупереч положенням «Уставу на волоки». Архівні джерела свідчать, що у Волинському воєводстві існувало приблизно 400 магнатських і шляхетських родин, яким належало понад 70% земель. До кінця століття понад 60% селян регіону залишилися безземельними. Шляхетська економічна політика була спрямована на перетворення українських земель на аграрно-сировинну базу. Зростання попиту на хліб у Європі сприяло розвитку зернового експорту та переорієнтації господарств на виробництво товарної аграрної продукції [3].

У Волинській губернії посівні площі були зайняті зерновими культурами: пшеницею, житом, ячменем, вівсом, гречкою. Технічні культури представлені льоном і коноплею. Значну частину

земель використовували під кормові культури, а також активно розвивалися городництво та садівництво. Садівництво у Волинській губернії досягло високого рівня розвитку. До кінця 1830-х рр. було відомо понад 150 сортів яблунь і груш, приблизно 30 сортів слив, 20 – черешень і вишень, а також 10 сортів грецьких горіхів [2].

Тваринництво залишалося важливим складником аграрного виробництва. Поміщицькі господарства зосереджувалися на відгодівлі великої рогатої худоби, зокрема волів, які слугували тягловою силою. Середні селянські господарства традиційно утримували свиней і птицю.

Процес капіталізації аграрного виробництва супроводжувався трансформацією праці селян у товар. Безземельні селяни, втративши засоби виробництва, пропонували свою працю на ринку, що сприяло формуванню товарного господарства. Основними викликами для аграрного сектору цього періоду були: збереження поміщицьких прав на землю, перекупка наділів купцями та заможними селянами, розвиток товарного сільського господарства та спеціалізація аграрних районів. Нерівномірність розподілу земельних ресурсів, розміри угідь, чисельність зайнятих у виробництві та диспропорції між поміщицькими й селянськими господарствами призводили до постійної напруги в аграрному секторі. Земля як основний засіб виробництва не завжди використовувалась ефективно через відсутність достатніх інвестицій та праці. Ключовим питанням державної економічної політики залишалося «селянське питання». Його вирішення визначало напрям і методи подальших економічних реформ у сільському господарстві [1].

Упродовж 1826–1848 рр. уряд створював спеціальні комітети для обговорення структурних змін у сільському господарстві, що базувалося на кріпосницьких засадах. Хоча здійснювалися окремі реформи, проблема скасування кріпацтва не була вирішена. Деякі поміщики отримали право відпускати селян на волю без наділів, а також дозволялося викуповувати свободу в разі продажу маєтку.

У 1847–1848 рр. уряд запровадив інвентарні правила, які регламентували розміри селянських наділів і повинності. Ці акти спрямовувалися на запобігання обезземеленню селян і зменшення впливу польських поміщиків, надаючи селянам певний правовий захист.

Сутність реформи 1861 р. полягала у скасуванні кріпацтва, що було проголошено Маніфестом та «Положенням про селян». Селяни отримували особисту свободу й право на майно, проте землеволодіння залишалося за поміщиками, які повинні були надавати селянам земельні наділи для забезпечення їх обов'язків перед державою та землевласником. За користування землею селяни сплачували оброк або виконували панщину протягом дев'яти років. Умови закріплювалися в уставних грамотах, які визначали розмір наділу та характер повинностей, що забезпечувало формалізацію взаємних зобов'язань між селянином і поміщиком. Реформа 1861 р. започаткувала поступову ліквідацію феодально-кріпосницьких відносин. Проте цей процес затягнувся на десятиліття, на початку XX ст. Волинська губернія все ще зберігала значну кількість поміщицьких господарств, що заважало розвитку капіталістичних форм ведення сільського господарства.

Наявність великих земельних маєтків поруч із розореними селянськими господарствами, а також недосконалість системи землеволодіння створювали соціальну напругу та гальмували модернізацію аграрного сектору. Про нагальність реформування села свідчили численні селянські виступи на початку XX ст., зокрема під час революції 1905–1907 рр. Ці події прискорили формування нового аграрного курсу П.А. Столипіним. Аграрна реформа П.А. Столипіна була офіційно розпочата Указом від 9 листопада 1906 р., який започаткував зміни в системі селянського землеволодіння і землекористування. Вона передбачала перехід від общинного до індивідуального господарювання. Основні завдання реформи включали: трансформацію землеволодіння, стимулювання земельного ринку, переселення селян у Сибір і на Кавказ, підвищення агрокультури через агрономічну підтримку та створення зразкових господарств. Для реалізації реформи було створено центральний комітет при Головному управлінні землеустрою та землеробства, а також губернські й повітові землевпорядні комісії, які здійснювали конкретні заходи

на місцях. Особливості реформи на Волині зумовлювалися слабким укоріненням общинної системи, тому основна увага приділялась удосконаленню землекористування. Головною проблемою було черезсмужжя, вузькосмужжя та наявність сервітутів, які значно ускладнювали ефективне ведення господарства [7].

Реформа передбачала об'єднання розкиданих ділянок в один наділ – так звані відрубні, або хутірські, господарства. Це дозволяло зменшити витрати часу та ресурсів, підвищити продуктивність праці й полегшити доступ до землі. У багатьох селянських господарствах земельні ділянки були розташовані на значній відстані одна від одної та від садиби. Часто такі ділянки мали ширину лише 1–2 метри, але простягалися на сотні метрів, що робило їх обробку вкрай неефективною. На початку Першої світової війни у 350 800 господарствах Волині спостерігалось черезсмужжя.

До середини 1907 р. більшість новозаснованих хуторів не мали належного облаштування. У 1908 р. з метою популяризації хутірського господарювання на Волині почали створювати зразкові хутори. Для підтримки нових господарств уряд запровадив систему пільгового кредитування, агрономічного та технічного супроводу. Проте, попри зусилля, реформа просува-лася повільно. До 1914 р. в області утворилося 9 965 хуторів, що становило лише частину від загальної кількості господарств.

У 1921–1939 рр. територія сучасної Волинської області входила до складу Польщі. Соціально-економічні трансформації в Європі, зумовлені революційними подіями в Росії, вплинули на активізацію боротьби селян за економічні права й у Польщі, зокрема в її західноукраїнських воєводствах. На початку 1920-х рр. аграрне питання залишалося в Польщі невирішеним. Поміщицькі маєтки продовжували концентрувати значну частину землі, тоді як дрібні селянські господарства страждали від хронічного дефіциту ресурсів [6].

У 1921 р. у Волинському воєводстві 1 107 господарствам, що мали понад 100 га землі, належало 43,4% загальної площі, тоді як майже 118 тисяч дрібних господарств (до 5 га) володіли лише 13,7%. Це призводило до звуження внутрішнього ринку й гальмувало розвиток промисловості.

Існуючі земельні відносини створювали передумови для соціального конфлікту. Зростала потреба в радикальній аграрній реформі, яку вимагали широкі верстви селянства та політичні сили. Недосконалість системи землекористування проявлялася, зокрема, у масовому черезсмужжі: на Волині 59,2% господарств до 50 га мали розкидані, нерівномірні наділи. Це унеможливлювало застосування сільськогосподарської техніки й ефективних методів обробітку ґрунту. Окрім черезсмужжя, сільськогосподарське виробництво стримувала спільна власність на землю, ліси, пасовища та сінокоси. У 1921 р. у Волинському воєводстві 896 громад користувалися спільно 162 215 га угідь, а сервітутні права поширювалися на 707 об'єктів [6].

Одним із ключових напрямів аграрної політики польського уряду стала реорганізація земельного устрою, зокрема проведення комасації – об'єднання розрізнених ділянок одного господаря в єдиний масив. Законодавство передбачало проведення комасації в разі значного подрібнення ділянок або надмірного їх витягування в довжину. Комасація започаткувала процес усунення черезсмужжя та вузькосмужжя, що мало позитивний вплив на організацію сільськогосподарського виробництва. До 1938 р. в межах Волинського воєводства було скомасовано 779 832 га землі у 149 198 господарствах.

У міжвоєнний період (1921–1939 рр.) спостерігалось поступове зростання обсягів сільськогосподарського виробництва. Збільшувалося валове виробництво зернових, технічних культур і коренеплодів, однак ці зміни відбувалися переважно завдяки екстенсивним чинникам – розширення посівних площ.

У 1938 р. порівняно з 1921 р. площа орних земель у Волинському воєводстві зросла на 361 103 га, що свідчить про активну експансію сільськогосподарського землекористування. У тваринництві також відзначалося зростання поголів'я великої рогатої худоби та коней. Показники приросту та забезпеченість тваринними ресурсами на 100 га угідь у Волинському регіоні перевищували загальнодержавні [1].

У 1939 р. Волинська область увійшла до складу СРСР. Друга світова війна мала катастрофічні наслідки для аграрного сектору: господарства занепали, виробничі потужності були зруйновані й лише до 1950-х рр. почалося поступове відновлення.

Наступним етапом стала колективізація – насильницький процес, що завершився створенням системи колгоспів і радгоспів. Усі земельні ресурси передавалися цим утворенням у довічне користування, тоді як селяни втрачали право приватного землеволодіння.

У радянський період сільське господарство функціонувало у трикомпонентній системі: державний сектор (радгоспи), колгоспно-кооперативний (колгоспи) та підсобний (домогосподарства), основну частину часу селяни працювали в колективних господарствах [3].

Від 1950-х рр. у Волинській області спостерігалися суттєві зміни в освоєнні сільськогосподарських земель. Від утворення колгоспів село функціонувало в рамках соціалістичної моделі господарювання з домінуванням двох форм власності: колгоспної (кооперативної) та державної. Паралельно із цим проходив процес укрупнення колгоспів. У 1950–1955 рр. їхня кількість у Волинській області скоротилася з 907 до 581. До кінця 1964 р. налічувалося вже 352 колгоспи. У період до середини 1960-х рр. сільське господарство розвивалося повільно.

Із середини 1960-х рр. відбулися позитивні зрушення: державна допомога, списання боргів, інвестиції в сільське господарство дозволили значно покращити економічні показники господарств. Підвищилася врожайність культур, зросла продуктивність тваринництва. У 1970-х рр. у Волинській області було створено 30 тваринницьких комплексів для відгодівлі великої рогатої худоби та свиней. Станом на 1986 р. аграрний сектор Волині складався із 339 колгоспів, 39 радгоспів, 8 держгоспів і 13 міжгосподарських підприємств. Основною стратегією розвитку залишалося екстенсивне освоєння сільськогосподарських ресурсів [1].

Протягом 1950–1980-х рр. у Волинській області інтенсивно здійснювалося гідромеліоративне освоєння земель. Його метою було осушення болотистих ділянок і залучення їх до сільськогосподарського виробництва. У період 1956–1996 рр. було побудовано 191 осушувальну систему. Станом на 1985 р. меліоративний фонд області становив 645 тис. га, з яких 356,5 тис. га осушено, а 288 тис. га були сільськогосподарськими угіддями. Завдяки меліорації значно зросла господарська освоєність території області, що створило основу для інтенсивнішого розвитку сільськогосподарського виробництва в 1980-х рр.

Новий етап трансформацій у сільському господарстві розпочався із проголошення незалежності України, що супроводжувалося переходом до ринкової економіки. Було ініційовано реформи, спрямовані на трансформацію земельних і майнових відносин, а також передачу об'єктів соціальної сфери від колективних господарств до органів місцевого самоврядування. Основними цілями аграрної реформи стали: роздержавлення та приватизація землі, паювання майна, формування кредитних механізмів і створення конкурентоспроможних аграрних підприємств.

Початок масового реформування припадає на 1992 р. з ухваленням Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Закон визначав пайову участь кожного колгоспника в колективній власності. Станом на 2002 р. у Волинській області було реформовано 65% господарств, а в 60% з них проведено паювання майна, що стало базою для появи нових форм власності на селі. Отже, 1 січня 2004 р. в області діяло 214 сільськогосподарських кооперативів, 135 господарських товариств, 78 приватних господарств і 8 державних підприємств [5].

Значним кроком у розвитку ринкових відносин стало створення фермерських господарств. Перше з них з'явилося в 1995 р., а вже за десять років їхня кількість зросла до 538 одиниць. Проте реформи також мали негативні наслідки: за 1991–2005 рр. виробництво сільськогосподарської продукції скоротилося на 30%, зокрема продукції рослинництва – на 25%, а тваринництва – на 45%. Відбулися зміни й у територіальній організації аграрного виробництва. Основні потужності зосередилися в південних районах області, які мали сприятливі природні умови та кращу логістику збуту.

Також змінилася структура виробництва за категоріями господарств. У сільськогосподарських підприємствах воно скоротилося на 78%, зокрема на 65% у рослинництві та на 82% у тваринництві. Основним виробником сільськогосподарської продукції стали домогосподарства населення, які забезпечували 70% валового аграрного виробництва області. Фермерські господарства також поступово нарощували частку у виробництві, проте їхній внесок залишався невеликим – приблизно 5% [5].

Функціонування аграрного сектору потребувало створення відповідної ринкової інфраструктури. З'явилися нові елементи: агроконсалтингові й агролізингові компанії, аграрні біржі й інформаційні центри.

Отже, аграрні відносини Волинської області формувалися впродовж багатьох століть під впливом соціально-економічних, політичних і природно-географічних чинників. Кожний історичний етап розвитку землеробства та землекористування супроводжувався змінами у формах власності, способах господарювання і організаційних моделях аграрного виробництва. Водночас аграрні трансформації Волині були віддзеркаленням загальноукраїнських процесів, але вирізнялися низкою регіональних особливостей, зумовлених природним середовищем і прикордонним становищем краю. Відповідно до вищевказаного нами була проведена періодизація, щоб систематизувати багатомірні зміни, визначити їхні основні етапи та простежити логіку розвитку земельних відносин. Такий підхід дозволяє не лише відтворити історичну динаміку, а й виявити чинники аграрного виробництва в регіоні.

Таблиця 1

**Історико-географічна періодизація форм власності та землекористування
в сільському господарстві Волинської області**

№	Період	Хронологічні межі	Загальні особливості періоду
1	Первіснообщинний та ранньофеодальний період	до IX ст.	Просте колективне землекористування, перелогове землеробство, привласнювальний тип господарства, відсутність формальної власності на землю.
2	Києворуський період	IX–XIII ст.	Виникнення вотчин, зростання соціального розшарування, розвиток орного землеробства та тваринництва, формування феодальної земельної власності.
3	Литовсько-польський період	XIV – середина XVII ст.	Упровадження трипільної системи, «Устав на волоки» 1557 р., зростання ролі шляхетського землеволодіння, юридичне закріпачення селян.
4	Панування російської імперії	XVIII – початок XX ст.	Інвентарна реформа, Столипінська аграрна реформа, формування хуторів, селянська мобільність, спроби модернізації агросфери.
5	Польське панування (міжвоєнний період)	1921–1939 рр.	Нерівність у розподілі землі, домінування великих землеволодінь, комасація, меліорація, аграрна криза та соціальна напруга.
6	Радянський період	1939–1991 рр.	Колективізація, утворення колгоспів і радгоспів, гідромеліорація, укрупнення господарств, домінування державної та колективної власності.
7	Період незалежної України	від 1991 р.	Приватизація, паювання, створення фермерських господарств, зростання ролі домогосподарств, реструктуризація аграрного сектору.

Запропонована періодизація охоплює сім ключових етапів розвитку аграрних відносин на Волині – від первісного колективного землекористування до сучасних ринкових моделей господарювання. Вона відображає як загальнодержавні тенденції, так і унікальну регіональну специфіку, що дає змогу комплексно оцінити історико-географічний шлях формування земельних відносин у Волинській області.

Висновки. Аграрні відносини Волинської області пройшли тривалий шлях трансформацій: від колективних форм землекористування первісної доби до сучасних ринкових моделей господарювання. Історико-географічний підхід дав змогу розкрити роль природно-географічних, соціально-економічних і політичних чинників у формуванні різних систем власності та землекористування. Визначено сім ключових етапів, які демонструють складність і багатовимірність аграрної еволюції регіону, що є важливим підґрунтям для розуміння сучасних викликів розвитку сільського господарства.

Наукова новизна. Здійснено комплексний історико-географічний аналіз аграрних відносин Волинської області в довготривалій часовій динаміці – від доби ранніх форм землекористування до сучасного етапу ринкових трансформацій. Запропоновано авторську періодизацію аграрних змін у регіоні, що включає сім ключових етапів і враховує не лише політико-правові чинники, а й природно-географічні умови, які впливали на розвиток землекористування та форм власності.

Список використаних джерел:

1. Панченко П. П. Аграрна історія України. Київ : Знання, 2000. 352 с.
2. Перевозчиков В. І., Тимчик О. А. Історія економіки українських земель (кінець IX – початок XX ст.) : курс лекцій. Київ : КНТ, 2011. 472 с.
3. Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми / В. В. Юрчишин та ін. ; за ред. В. В. Юрчишина. Київ : ННЦ, ІАЕ, 2004. 446 с.
4. Сапожников В. Б. Історія сільського господарства Полісся. *Сьогодення і пам'ять століть. Минуле і сучасне Волині та Полісся: край на межі тисячоліть* : матеріали X Обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську у 2000–2002 рр. : збірник наукових праць. Луцьк : Надстир'я, 2002. С. 20–22.
5. Сахацький М. П. Проблеми відродження сільського господарства. Київ : Ін-т аграрної економіки, 2000. 453 с.
6. Шабала Я. М. Аграрна політика Польщі на Волині в 1929–1939 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук. Львів, 1997. С. 5–27.
7. Шабала Я. М. Реорганізація земельного устрою на Волині в ході реалізації столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.). *Вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2007. № 1. С. 112–136.

References:

1. Panchenko, P. P. (2000). Agrarian history of Ukraine. Kyiv: Znannia, 352 [in Ukrainian].
2. Perevozchikov, V. I., & Tymchyk, O. A. (2011). History of the economy of Ukrainian lands (late 9th – early 20th centuries): lecture course. Kyiv: KNT, 472 [in Ukrainian].
3. Development of heterogeneity in the countryside: features, problems. (2004). V. V. Yurchyshyn, L. M. Shevchenko, V. Kh. Brus, et al.; za red. V. V. Yurchyshyna. Kyiv: NNTs, IAE, 446 [in Ukrainian].
4. Sapozhnikov, V. (2002). The present and memory of centuries. The past and present of Volyn and Polissya: a land on the verge of millennia. *Materials of the X regional scientific historical and local history conference, which took place in Stary Chortoryysk, Manevichy, Chetvertnya and Novovolynsk in 2000–2002*. Collection of scientific works. Lutsk: Nadstyria, 20–22 [in Ukrainian].
5. Sakhatskyi, M. P. (2000). Problems of the revival of agriculture. Kyiv: Institute of Agrarian Economy, 453 [in Ukrainian].
6. Shabala, Ya. M. (1997). Agrarian policy of Poland in Volhynia in 1929–1939: Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. Lviv, 5–27 [in Ukrainian].
7. Shabala, Ya. M. (2007). Reorganization of the land system in Volhynia during the implementation of the Stolypin agrarian reform (1906–1914). *Bulletin of the Lesya Ukrainka Volyn National University. Ser.: Historical Sciences*, 1, 112–136 [in Ukrainian].

Дата надходження статті: 15.04.2025

Дата прийняття статті: 18.11.2025

Опубліковано: 30.12.2025

